

Pikler J. Gyula: Budapest népessége 1873-tól 1913-ig*

három város (Pest, Buda és Óbuda) egyesítésének 40-ik évfordulója alkalmából visszapillantva a most már közel milliós város fejlődésére és levonva a múltból levonható tanulságokat, a következő eredményekre jutunk.

I. A népszám

1. A népszám növekedése. Az egyesítéstől máig (1873—1913) a főváros népszáma 294.600-ról 931.000-re, vagyis több mint 600 ezer fővel (évenként átlag 5,4 %-al) szaporodott. Evvel a szaporodási gyorsasággal Budapest az 1870—1910 időszakban Európa fővárosai és nagyvárosai között a 11-ik helyen áll.** De a Budapestnél gyorsabban nőtt 10 város (Zürich, Lipcse, Belgrád, Odessza, Sophia, Köln, Krisztiánia, München, Drezda és Bécs) közül 9 sokkal kisebb volt és kisebb ma is Budapestnél, úgy hogy növekedési terük és lehetőségük sokkal nagyobb is volt, mint Budapesté. A gyorsabban nőtt 10 város közül csak Bécs olyan, amely nagyobb Budapestnél.

Bécsnek, valamint a fentemlített 10 város közül 6-nak növekedése azonban jórészt szomszéd községek bekebelezéséből ered. Bécs népessége bekebelezés által hirtelen és hatalmasan nőtt meg és a fentemlített 10 kisebb város közül is 6 (Zürich, Lipcse, Köln, Krisztiánia, München és Drezda) többé-kevésbé nagyméretű bekebelezéseknek köszönik a nagy növekedést, amely tényező eddig Budapestnél nem szerepelt, bár a főváros közelsége által erősen befolyásolt vagy a fővárossal határos és vele már össze is épített e szomszédos községeknek tulajdonképpen a főváros rovására történt fejlődése óriási volt. Így 1869-től 1910-ig felnövekedett Budafok népessége két és félszeresre (3800-ról 10.943-ra), Rákoskeresztúré több mint két és félszeresre (2444-ről 6694-re), Soroksáré közel háromszorosra (4.940-ről 13.340-re), Rákoscsabáé 3 és fél-szeresre (1480-ról 5066-ra), Cinkotáé öt és félszeresre (1335-ről 7616-ra), Csepelé hétszeresre (1329-ről 9454 re), Rákospalotáé hét és félsze-

* Kivonat szerzőnek a „Városi Szemle” most megjelent 1913 október—decemberi számában az egyesítés 40 éves jubileuma alkalmából közölt nagyobb tanulmányából, amely a terjedelmes statisztikai anyagot is tartalmazza.

** Az egész 19-ik században (1800—1900) elért növekedés nagyságát illetőleg Budapest áll az európai városok közt az első helyen.

resre (3458-ról 21135-re), Újpesté nyolcszorosra (6722-ről 55.174-re), Kispesté 17 szeresre (1820-ról 30.154-re) és Erzsébetfalvái 223 lakóról 31.000-re vagyis 139 szeresre. A pesti oldal összes szomszédközségeinek népessége 1869 óta nyolc és félszeresre, vagyis 22.476-ról 206.121-re növekedett. Ha a szomszéd községek közül csak azok népességét számítanók Budapesthez, amelyek vele már teljesen össze vannak építve és amelyek. Ha közigazgatásilag nem is de egyébként a gyakorlati élet minden vonatkozásában vele egy szerves egészet képeznek (Újpest 56.000, Rákospalota 26.000, Pestújhely 6 000, Rákoskeresztúr 7.000, Kispest 30.000, Pestszentlőrinc 8 000 és Erzsébetfalva 31.000 lakóval) úgy Budapest lakossága ma már jóval túlhaladná a milliót, körülbelül 1.200.000-re rúgna.*

A rendes fejlődésnek is van azonban egy tényezője, amelynek tekintetében Budapest más fővárosoktól szintén hátrányára különbözik. Ez a tényező az uralkodó család ittartózkodásának, az udvarnak és az udvari életnek hiánya és az uralkodó család állandó jelenlétével összefüggő számos közvetlen és közvetett, gazdasági jelentőségű hatásnak elmaradása. (Magasabb katonai hatóságok és intézmények egyéb állami intézmények, királyi múzeumok és gyűjtemények, külföldi nagykövetségek, a hazai arisztokrácia tartózkodása stb. stb.)

Ezen két, aránylag hátráltató tényező dacára Budapest az európai fővárosok és nagyvárosok között az 1870-ben elfoglalt 16-ik helyről (London, Paris, Berlin, Szentpétervár, Bécs, Moszkva, Liverpool, Glasgow, Nápoly, Mancheszter, Birmingham Madrid, Lyon, Marseille, Hamburg, Budapest) 1910-ben a 8-ik helyre került** (London, Paris, Berlin, Bécs, Szentpétervár, Moszkva, Hamburg, Budapest) és a sokáig már el nem odázható bekebelezések megtörténte után a 7-ik helyen fog állni.

A növekedés gyorsasága az utolsó évtizedben (1900—1910) csökkent, de ugyanezt tapasztaljuk a többi európai nagyvárosnál is

A 42 legnagyobb európai város összes népszáma			S z a p o r o d á s			
Év	Népszám (ezrekben)	Időszak	Összesen		Évi átlagban	
			abszolút számban***)	ezer lakóra	abszolút számban	ezer lakóra
1870	15.503·8	1870—1910	16.364·8	1.055·6	409·1	26·4
1890	17.744·3	1870—1880	3.240·5	208·9	324·0	20·9
1880	22.957·5	1880—1890	4.213·2	225·3	421·3	22·5
1900	27.693·6	1890—1900	4.736·1	206·3	473·6	20·6
1910	31.868·6	1900—1910	4.175·0	153·7	417·5	15·3

* Az említett községek Rákoskeresztúr kivételével tényleg be is vonva a fővárosnak — egyelőre azonban csak rendőri — közigazgatásába.

** Konstantinápoly a szükséges visszaillesztő adatok hiányában ezekből az összehasonlításokból el van hagyva.

*** Ezrekben.

(amennyiben bekebelezések nem zavarják a képet) és a növekedésnek ez a lassúbbodása valószínűleg nagyrészt máshol is, úgy mint nálunk, főképp a gazdasági válság folytán keletkezett építkezési pangás és az ez által okozott lakásdrágaság és lakásínség következménye.

A városi népszám növekedésének ugyanis egyik fontos előfeltétele az építkezési tevékenység rendes menete. Ha gazdasági válságok vagy a telekspekuláció elterjedése megakasztják az építkezést, rövid idő múlva megtelik a rendelkezésre álló lakásfelesleg és a népesség csak összezsúfolás által, tehát sokkal kisebb mértékben szaporodhatik, mintha erős építkezési fellendülés folytán olcsóbbá és hozzáférhetőbbé válik a legegyszerűbb és legköltségesebb életszükséglet: a lakás, amely körülmény ismét megindítja illetve meggyorsítja a városba vándorlás nagy társadalmi folyamatát.

Ennek a városba özőnlési folyamatnak a következménye nálunk, hogy Budapest az ország népességének évtizedről-évtizedre nagyobb hányadát foglalja magában. (1850-ben 1,3 %-ot, 1910-ben 4,2 %-ot).

Év	Magyar birodalom	N é p s z á m	
		Budapest absz. számban	A magyar népességének %-ában
178	9.394.305	47.290	0,5
185	13.191.553	178.062	1,3
185	13.768.513	187.891	1,4
186	15.417.327	280.349	1,8
188	15.642.102	370.767	2,4
189	17.349.398	506.384	2,9
190	19.254.559	733.358	3,9
191	20.886.487	880.371	4,2

E mellett azonban Budapest tulajdonképpen az egyetlen nagy városa az országnak.

Németországban pl. a nagyvárosok száma 47. E 47 ipari, gazdasági és kulturközpont közül 100.000—150.000 közti lakója van 13-nak (Hamburg, Augsburg, Saarbrücken, Wilmersdorf, Wiesbaden, Erfurt, Mainz, Mühlheim, Plauen, Crefeld, - Karlsruhe, Bochum, Braunschweig), 150.000-200.000 közti lakója 12-nek (Cassel, Aachen, Posen, Barmen, Gelsenkirchen, Danzig, Schöneberg, Elberfeld, Altona, Strassburg, Halle, Mannheim), 200.000 — 300.000 közti lakója 13-nak (Dortmund, Kiel, Duisburg, Stettin, Neuköln, Bréma, Königsberg, Magdeburg, Stuttgart, Chemnitz, Essen, Charlottenburg, Hannover), 300.000—500.000 közti lakója 3-nak (Nürnberg, Düsseldorf, Frankfurt), 500.000—600.000 közti lakója 5-nek (Boroszló, Köln, Drezda, Lipcse, München, Hamburg) és 900.000-en felüli lakója 1-nek (Berlin). A 46 vidéki nagyváros összes népessége 5 ¹/₂-szer akkora, mint a fővárosé. Hasonló állapotokat találunk Olaszországban, ahol a vidéki nagyvárosok száma 12 és ahol népességük a fővárosénak hatszorosára rúg és Angliában, ahol a 44 vidéki nagyváros összes népessége 2 ¹/₃-szor akkora, mint Londoné. Franciaországban is találunk a 2,847.000 főnyi lakosságú fővároson kívül

Még 14 nagy, 100.000 lakosnál többet számláló várost (Toulon 104.000, Reims 115.000, Rouen 118.000, Nancy 120.000, Roubaix 123.000, Le Havre 136.000, Nizza 143.000, St. Etienne 149.000, Toulouse 150.000, Nantes 170.000, Lille 218.000, Bourdeaux 262.000, Lyon 524.000 és Marseille 551.000 lakóval), amelyeknek összes lakossága 2,883.000, tehát még mindig több, mint a majdnem páratlanul nagy fővárosé. Franciaország után Spanyolország és Ausztria 6-6, Belgium, Németalföld és Svájc 3—3 nagy 100.000 lakón felüli) várossal következnek a sorrendben míg nálunk a 880 ezer lakójú főváros után (1910) a legközelebbi nagyváros Szeged 18.000 lakóval, egyúttal ez az egyetlen 100.000 főnél többet számláló városa az országnak,* úgy hogy a vidéki (100.000 lakón felüli) nagyvárosok népességének aránya a fővároséhoz, amely Olaszországban 6: 1, Németországban 5,6: 1, Oroszországban és Angliában 4: 1, Angliában $2\frac{1}{2}$: 1, Spanyolországban 2:1, Németalföldön $1\frac{1}{2}$, Görögországban és Franciaországban: 1,0 Ausztriában és Svédországban $\frac{1}{2}$: 1, Magyarországon csak 0,1: 1-hez.

Magyarország, amely kifejezetten agrárállam volt és emellett évszázadokon át Európa védbástyája volt a török ellen és amelynek önállóságát és életét kellett sokáig védeni, hol kelet, hol nyugat felé, nélkülözi a régi és magas ipari és kulturális fejlődésnek más országokban látható, számos és nagy városi gócpontnak létrejöttében mutatkozó eredményét.

A magyar vidéki városok növekedése sokkal lassúbb is, mint a fővárosé. 1869-től 1910-ig Budapest népessége 600.000-el, vagyis átlag 5,4%-kal, a nyolc legnagyobb vidéki városunk (Szeged, Szabadka, Debrecen, Pozsony, Temesvár, Kecskemét, Nagyvárad és Arad) népessége összesen 350.000-ről 650.000-re, vagyis évenként átlag 2%-al növekedett. (Legerősebb volt Temesvár és Nagyvárad növekedése évenként átlag 3%-al) és így a főváros és a vidéki városok közötti abnormis távolság még nagyobb lett, mint azelőtt volt.

*

2. A főváros külső képének megváltozása. A népszámnövekedéssel együtt 1873 óta természetesen a városnak külső képe is teljesen megváltozott. A megháromszorosodott népességnek háromszor annyi lakás is kellett, vagy — a viszonylatot a tényekhez hívebben kifejezve — a bevándorlást megfelelő számú lakások építésének kellett megelőznie; mert tulajdonképpen nem annyira a bevándorlás teszi szükségessé új lakások építését, mint inkább megfordítva — az építkezés fellendülése az, amely — lakásokat termelve — lehetővé teszi a bevándorlás folytatását és az építkezési pangások azok amelyek gátat vetnek a bevándorlási folyamatnak.

Az 1870 évi 9351 épület helyett az 1910 évi népszámlálás

* E mellett, mint ismeretes, Szeged lakosságának jó $\frac{1}{3}$ része szétszórt csak közigazgatásilag Szegedhez tartozó tanyai lakó, úgy hogy a tulajdonképeni — nemcsak közigazgatási értelemben vett — Szeged lakossága nem több 75.000- 80.000- nél.

közel kétszer annyit: 18035 épületet talált. 1874 óta $1\frac{1}{2}$ milliárd kor. fektettet építkezésbe, ebből 138% háromemeletes és 29% négyemeletes házakba.

A házbérbjövedelem ennek folytán felment évi 45 millió K-ról 180 millió K-ra és egy-egy ház évi bérbjövedelem 4500 kor.-ról 11000 kor.-ra, amiben azonban a házak nagyobb méretein kívül béremléseknek is van részük. Míg 1870-ben az épületek közül földszintes volt 77,5 és egyemeletes 14,5, összesen földszintes és egyemeletes 92% (9351 épület közül $7243+1358=8601$), addig 1910-ben a földszintes épületek arányszáma, habár még mindig túlságos magasan áll, mégis leszállt a 77,5%-ról 53,6%-ra (18.035 épület közül 9667). Az egyemeletes épületek arányszáma kevéssé változott. Ellenben a három- és négyemeletes épületek száma óriásán megsaporodott és pedig 200-ról 3373-ra (a háromemeleteseké 182-ről 2654-re a négyemeleteseké 18-ról 719-re.)

A népesség növekedésével tehát, minthogy az közvetlenül és közvetve növelte a telek értékét és árát és evvel szükségessé tette annak erősebb kihasználását, a mind magasabb (több emeletsorú) építkezés nyomul előtérbe. Harmadik és negyedik emeleten 1880-ban 17.000 ember lakott, 1910-ben 117.000. A harmadik és negyedik emeletre került ez a 117.000 ember már tipikus városi lakó, akinek 10—15 méternyire kell felmennie, hogy otthon legyen és 10—15 méternyi magasból lejönni, hogy útnak indulhasson.

Külön vizsgálva e szempontból a város külső és belsőbb részét, nem éppen örvendetes eredményekre jutunk. A kültelken a beépítés túlságos intenzív volt, a mivel együtt itt a szobánkenti átlagos laksűrűség is nagyon jelentékenyen (és nagyon jelentékeny magasságra): szobánként 2,63 egyénről 3,35 egyénre szökkent fel. Az átlagos laksűrűségnek a beltelken mutatkozó csekély javulását tehát úgy kell felfognunk, hogy a beltelken nem a lakások olcsóbbá válása idézte elő ezt az átlagszámbebeli javulást, hanem az a két körülmény, hogy a lakások drágulása és emellett az új építkezésekben a kislakások számának apadása a beltelken csak a relatíve vagyonosabb lakosságnak engedi meg az itt lakást, míg a relatíve szegényebb népesség innen a kültelkek kis lakásaiba szorul és zsúfolódik, ami által a belső város egy semmilyen szempontból nem kívánatos és nem üdvös kerethez jutott.

Emellett viszont a belső város kiépítése nem volt kielégítő. A beltelken a földszintes lakóházak, többnyire tehát régi viskók, száma még mindig 40,2% (4393) és az egyemeleteseké 17,3% (1890 ház) összesen tehát 57,5% (6283) még a balpart beltelken is 1449 (22,2%) földszintes és 1047 (16,0%) egyemeletes, összesen 2496 (38,2%) régi, lerombolásra váró, alacsony ház áll, és a jobbpart beltelken, ahol egész hosszú utcásokat találni földszintes házikókból (Medve-utca, Kapás-utca környéke, Lajos-utca, Bécsi-út környéke stb. stb.), a földszintes házak száma 2944-re (66,9%), az egyemeleteseké 84,3-ra (19,2%) összesen 3787-re (86,1%-ra) rúg, ami természetesen az összes telek relatív értékének és abszolút árának a közre nézve célszerűtlen emelkedését elősegíti.

A város szívében, a pesti belteleknek a nagykörúton belüli észén (nem számítva az üres telkeket, amelyekről nincs adatunk) pedig még mindig 438 háztelek (173 földszintes és 265 egyemeletes házzal) vagyis a telkek 19,3%-a áll a köz céljaira kihasználatlanul bár magas értékük tisztán a köz munkájának az eredménye.

A belteleknek a nagy-körúton kívüli részén, tehát a városnak még mindig belső, forgalmas és értékes részén pláne 1276 földszintes és 782 egyemeletes ház, összesen tehát 2058 a köz szükségleteire és céljaira kihasználatlan telek van, amely nem szaporítja a lakásalkalmatosságokat.

A telkek elégtelen kihasználásának ezen káros állapota ellen, amely Budapesten sokkal nagyobb méretű mint máshol és amely

	Moszkvában	Budapesten	Szt.-Péterváron	Bécében	Berlinben	Párisban	M. m. Frank-furtban	Kopenhágában	Boroszlóban	Münchenben
földszintes .	47·8	53·6	31·1	20·4	17·3	5·7	3·7	4·5	5·5	1·0
egyemeletes	44·3	16·6	37·3	23·0	7·3	17·5	18·4	13·0	11·9	3·5
összesen . .	92·1	70·2	68·5	43·4	24·6	23·2	22·1	17·5	17·4	4·5

egyik következménye annak, hogy a föld magánosok tulajdonában van, a telkeknek a piaci érték szerinti megadóztatásától lehet várni segítséget, amely adó, kellően berendezve — közvetett hatásaitól eltekintve — három fontos közvetlen feladat teljesítésére volna hivatva. Egyrészt automaticæ szabályozólag hatna arra, hogy a telkek a piaci értéknek megfelelőleg ki is használtassanak, másrészt a köz munkája által keletkezett, a köz munkájának eredményeképp jelentkező értéknek legalább egyrészt a köz számára foglalná le és harmadszor lehetőséget nyitna arra, hogy az épületekre és így közvetve az építkezési tevékenységre is nehezedő terhek, a kereseti és fogyasztási adók, valamivel könnyíttessenek.

*

A városkép változásairól beszélve, meg kell említenünk még két vonást, amely hatalmasan megváltoztatta a város képét. E két vonás: egyrészt útvonalak szélesbedése, új, széles útvonalak, sőt új, részben cottageszerű, részben városi jellegű és nagyvonalú városrészek, valamint új forgalmi eszközök keletkezése, hatalmas középületek emelkedése stb. és másrészt a népesség hatalmas megszapordásának közvetlen következményeként a forgalomnak óriási megnövekedése.

E két jelenség behatóbb tárgyalása kívül esvén tulajdonképpeni feladatunk keretén, e tekintetben csak a főbb vonások jelzésére szorítkozhatunk. Ilyenek: az Andrásy-út és a Nagykörút (Lipót-, Teréz-, Erzsébet-, József-, és Ferenc-körút) megnyitása, most már a külső nagy körútnak is részben kialakulása, a Thököly-út, a Kossuth Lajos-utca stb. kiszélesítése, a Szabadság-tér, a Tisza Kálmán-tér és más terek létesítése, a lóvasút villamosítása, a villamos sínhálózat nagyarányú megnövekedése, az Erzsébet-híd, Ferenc József-híd és Margit-

hídi összekötő-híd építése, a Zuglói telep, a Lágymányos a Gellérthegyi, a farkasréti, a kissvábhegyi, a rózsadombi, stb. villaszerű telepek keletkezése, amelyek mind együtt a városképek nemcsak nagy növekedését, hanem rendkívüli szépülését is jelentik, úgy, hogy pl. a dunai látkép, amely a Gellérthegyről felöleli a nagyvárosi háztengert a nagy középületek kiemelkedő ormaival, a hegy lábánál pedig a hatalmas folyam két partját összekötő hidak szép és merész formáit, az egyik oldalon a kiépített pesti dunaparti palotasort, az Akadémiát és a nagyarányú új országházat, a Duna közepén a Margitsziget zöldjét, a budai oldalon a hegylejtőn emelkedő rózsadombi villatelepet, a restaurált nemes stílusú Mátyástemplomot a ritka szépségű új halászbástyával és a várhegy tetején kiépített nagyméretű királyi várat, a világnak nemcsak legnagyobb méretű és legváltozatosabb vonalát, hanem egyúttal legszebb városképeihez is tartozik.

A megnövekedett forgalom képét mutatják a következő számok. A helyi forgalmi eszközök az 1875 évi 21 millió személy helyett ma évente 241 millió személyt szállítanak, míg az évenként vasúton és hajón a fővárosba érkező személyek száma az 1875 évi 917.000-ról 1912-ig 24V₂ millióra szaporodott. 1880-tól 1912-ig az érkezett levélpostai darabok száma felszaporodott 22 millióról 146 millióra, a csomagok száma 767.000-ról 3 millióra, a pénzes utalványok darabszáma (1890-től 1912-ig) 3 millióról 8 millióra, értékük 148 millió koronáról 326 millió koronára, az érkezett táviratok száma (1875-től 1912-ig) 416.00-ról 2³/₄ millióra és a telefonbeszélgetések száma (1890-től 1912-ig) a helyi forgalomban 6 millióról 74 millióra, az interurbán forgalomban 53.000-ról 723.000-re.

Az 1873 évi város helyébe tehát egy minden árnyoldal dacára tagadhatatlanul nemcsak nagyobb, hanem szebb és forgalmasabb metropolis is lépett.

*

3. A növekedés forrásai és jelentősége. A nagy növekedés Budapesten — éppúgy, mint minden más nagyvárosban — főképp bevándorlás által jött létre. A városok, mint mindenütt úgy nálunk is, erős vonzást gyakorolnak a vidéki népességre, a melyet a keresetnek sokkal több és változatosabb alkalma, a testi és lelki életszükségleteknek sokkal számosabb, bővebb és különfélebb forrása vonz ide a vidéknek sokkal korlátozottabb lehetőségeitől.

A főváros népességének 64,7%-a (569.264 ember) nem itt született, hanem bevándorlott. A bevándorlottaknak ez a nagy aránya nem Budapestre szorítkozó jelenség. 1905 körül azon európai városokban, amelyekről ilyen adatok rendelkezésre állnak, a bevándorlottak aránya kevés kivétellel felül, sokszor jóval felül, volt az 50%-on. így Bécsben 40% volt a bennszülött és 60% a bevándorlott, ugyanígy Berlinben Münchenben, Frankfurtban, Boroszlóban és Rómában, míg Parisban minden 100 közt 65 volt a bevándorlott, Szentpéterváron 73,5%, Moszkvában 77,6% és Stockholmban 80,8%.

A mi azt a kérdést illeti, hogy a fővárosnak 1910 évi népességében talált 569.264 idegen az idők folyamán honnan vándorolt be ide, a bevándorlási források sorrendje népszámlálásról-népszámlá-

ra elég állandó marad, a fővárosi lakosság összetétele e tekintetben alig változik. A fővárosi népességnek 1880 óta*) állandóan körülbelül 8%-a származik Pestmegyéből (Budapestet kivéve), 4%-a Fehérmegyéből, 2,4%-a Nyitra megyéből, körülbelül 2%-a Veszprémmegyéből stb. Alig néhány származási helynél mutatkozik észrevehetőbb különbség a múlthoz képest; legnagyobb a különbség Cseh-Morvaország és Sziléziánál, a honnan való 1880-ban 17.756 (=5%), 1910-ben már csak 12.114 (= 1,4%) budapesti lakó volt, mint a hogy a külföldi születésűek általában mind csekélyebb hányadát teszik a főváros népességének (1880-ban 10,7%, 1910-ben 5,4%).

A bevándorlás által folyton növekedő fővárosi népesség összetételének ez az állandósága azáltal jött létre, hogy a fővárosba vándorlási hajlam az ország egyes részeiben az idők folyamán körülbelül egyformán növekedett, úgy hogy az ország különböző részeiből a fővárosba vándorolt népesség egymáshoz aránya itt körülbelül ugyanaz maradt. Az ország egyes részeinek a fővárosba való vándorlási hajlamára vonatkozó adatokból** egészben véve azt látjuk, hogy a fővárosba vándorlás hajlama általában csökken ugyan a távolsággal, de nem egyenletesen, hanem hogy, mint már az előző évtizedekben is észleltetett, főképp a nyugati, dunajobbparti megyékben erős a fővárosba költözés hajlama és feltűnően erős néhány felvidéki megyében (Liptó, Nyitra, Arva) is. Másodsorban az északnyugati megyék következnek, míg egyébként a távolsággal együtt annál kisebb a fővárosba özőnlés ereje, mennél nagyobbak a nemzetiségi vagy egyéb ethnikus különbségek és mennél inkább hatnak közre egyéb körülmények, mint kifejezett földművelési jelleg, szomszédországok vonzóereje (a határszéli megyékben) stb.

Közelebbi vizsgálatnál feltűnik azonban még egy körülmény és pedig az, hogy a városokban sokkal nagyobb a fővárosba való vándorlás hajlama, mint a megyékben. Kivéve a fővároshoz közel fekvő Fejér-, Komárom-, Győr-, Pest-, Hont-, Pozsony- és Sopronmegyét, ahonnan a főváros — úgy látszik — épen a közelség folytán ugyanúgy vonzotta magához a sík földnek, mint a vidéki városoknak lakosságát, egyébként mindenütt sokkal nagyobb hajlamot mutat a fővárosba való költözésre a városok lakossága mint a vidéké. Így pl. kitesz (a helyi népesség %-ában) az ott született, de a fővárosban lakó egyének száma: Baranya vármegyében 2,3%-ot, ellenben Pécssett 5,0%-ot, tehát kétszerannyit, Bács-Bodrog vármegyében 2,1%-ot ellenben Bajában 11 %-ot, tehát ötször annyit stb. Ugyanez áll a határszéli részekre nézve is, ahonnan a fővárosba vándorlás a nagy távolság és a nagy ethnikai különbség folytán általában csekély; így Zágráb vármegye lakosságához képest 0,1% az ott születettek, de jelenleg Budapesten lakók száma, míg Zágráb városnál e szám 0,5% ugyanígy Várasd megyénél 0,1%, de Várasd törvényhatósági jogú

*) 1870-ről ez az adat Budapestre nézve nincs meg, csak Pestre nézve van meg.

** Ezeket úgy nyerjük, hogy a bevándorlottak számát arányba állítjuk születéshelyük népszámával.

városnál 1,0%. A városok lakosságánál tehát sokkal nagyobb volt a hajlam a fővárosba vándorolni, mint a vidéki lakoságnál. Úgy látszik ebből, hogy a vándormozgalom jórészt úgy alakult, hogy a vidéki lakosság előbb a vidékről a vidéki városba költözött és ezek ivadécai, a későbbi nemzedékek, vándoroltak, az urbanizálódást folytatva, innen a fővárosba.

Az egész ország népességére számítva (Budapest kivételével) száz-száz lakóra 2,6, vagyis minden 38-ik emberre esik egy olyan, aki vidéken született, de Budapesten lakik és ez a szám 1880 óta, amikor 1,1-et (azaz minden 9-ik emberre egyet) tett, folyton növekedik. 1880-ban 164.000, 1890-ben 254.000, 1900-ban 395.000 és 1910-ben, mint mondtuk, 569.000 vidéken született ember élt Budapesten, 1910-ben tehát $2\frac{1}{2}$ -szer annyi, mint 1880-ban és az ország némely részének ez a fővárosba vándorlási százalék száma a 30 év alatt óriási módon növekedett meg.

Így a Királyhágón túlról 1880-ban 3068 ember élt Budapesten, míg 1910-ben 26.000, úgy hogy, miután az ottani lakosság nem ugyanilyen arányban szaporodott, a fővárosba vándorlás százaléka 0,1-ről 1,0-ra, sőt pl. Torda-Aranyosmegyében 0,1-ről 3,8-ra emelkedett, tehát megtízszereződött, ill. (Torda-Aranyosban) megharmincszorozódott. De különben is alig van megye vagy tvj. város, amelynek szülőttei közül ma nem 3—4-szer annyi élne a fővárosban, mint 1880-ban élt; de sok vidéknél a Budapesten élő (ott születettek) száma 6—7—8 és többszörösre is szaporodott.

*

A növekedésnek másik, de jóval kisebb jelentőségű forrása az ú. n. természetes szaporodás, vagyis a születéseknek az elhalálozások feletti számbeli túlsúlya. Budapesten 1874-től 1912-ig született 724,656, meghalt összesen 556.196 (idegenek nélkül 513.275) ember, úgy hogy a 38 teljes megfigyelési év összes születési többlete 168.460 (az idegen halottak leszámításával 211.381), vagyis az 1874 évi lakosság minden ezer főjére 553 (ill. 694) lélek. A főváros népessége tehát, ha csak a természetes szaporodásra lett volna utalva, 38 év alatt csak 168.000 (ill. 211.000) lélekkel szaporodott, vagyis csak körülbelül $1\frac{1}{2}$ -szeresre növekedett volna, míg a bevándorlás (ill. a ki- és bevándorlási mozgalom többletképpen jelentkező „bevándorlási többlet”) több mint megháromszorozta, 910.000-re duzzasztotta a népességet.

Az összesen 600.000 főnyi szaporodásban tehát a születési többlet (természetes szaporodás) körülbelül 200000, a bevándorlás körülbelül 400.000 fővel vett részt. Miután ezenkívül már az 1874-iki népesség is, (amelyből e számítás kiindul) bőven tartalmazhatott idegeneket, természetes, hogy a fővárosnak (mint minden nagy városnak) népességében több bevándorlottat mint bennszülöttet kell találnunk, hogy továbbá a bevándoroltak aránya az idők folyamával növekedett is. A bevándorlottak száma 1880-ban* ill. 1890., 1900.

* 1870-ről Budapestről nem rendelkezünk ezzel az adattal, csak a pesti oldalról, ahol kitett a 200.476 főnyi népességben a bevándorlottak száma 44.981-et, vagyis 22,4%-ot.

1910-ben 204.000, ill. 295.000, 445.000, és 569.000 vagyis a népesség arányában 57,3, 60,7, 63,3 és 64,7%-ot tett.

Ennek a nagyvárosba való özönlésnek („urbanizálódás” — Landflucht”) természetesen meg vannak úgy a maga előnyei, mint hátrányai. Míg ugyanis egyrészt a tömeg nagyságával és a mind nagyobb munkamegoszlással nem egyenletesen nő, hanem hatványozódik a teljesítő- és termelőképeség és egyúttal a fogyasztóknak nagyobb tömege kifizetődővé és lehetővé teszi oly testi és szellemi szükségleteknek és oly árban való termelését, amelyről kisebb alakulatoknál szó sem lehet, amely termelés közvetve a vidéknek is javára válik: addig másrészt a perifériát mégis szegényíti is a fővárosba való vándorlás, tovább redukálja annak anyagi és szellemi életét.

Ami pedig az így növekedő és fejlődő nagyvárost magát illeti, eltekintve azon testi és lelki hátránytól, amelyet a tömegeknek a természettől való mind nagyobb eltávolodása is jelent, a nagyobb-méretű termelés által létrejövő bőség, gazdagság és fény mellett a nagyvárosban a koncentrációval a nyomornak a vidéki életben ismeretlen tömege és foka is halmozódik fel annak minden belső sivárságával és felfelé való veszedelmével. Sőt némi joggal azt is lehet mondani, hogy e nagyvárosi sokféle és nagyarányú termelésnek ma egyik feltétele a munkátlanoknak és nélkülözőknek, aránylag alacsony bérért dolgozni készeknek, egy bizonyos száma, akik a legprimitívebb testi és lelki egyszerűségben tengetik életüket és öntudatlan szabályozói a munkabérnek és hipokrizis és inhumanitás volna a fény és gazdagság mellett nem látni ezeket az árnyképeket is, amikor egy milliós város fejlődését szemléljük.

Az óriás városi alakulattal járó e hátrányok kikerüléséhez az újabban kialakult és mind általánosabban elterjedt nézetek szerint azonban nem a növekedés valamely korlátozásának és közepes városok létesítésének középútja vezet, hanem olyan eszközök, amelyek lehetővé teszik, hogy a nagy koncentráció összes előnyeinek megóvásával a hátrányok kikerültesse, amire újabb időben két eszköznek együttes alkalmazásától várnak eredményt.

Az egyik eszköz a közlekedésnek, különösen villamosítás által való olyan fejlesztése, gyakorítása, gyorsítása és olcsóbbítása, hogy a városalakulat előnyei sokkal nagyobb kör által vétethessenek egyenlően és a természethez való visszatérés lehetősége mellett igénybe (kertvárosok stb.), de ezzel párosulva a földbirtok jogának oly irányban való alakítása is (községi telekszerzés, értékelkedési adó és telekértékadó által), amely meggátolja egyrészt azt, hogy minden életszükségletünknek végső és pótolhatatlan forrása: a föld, a kihasználás elől elvonassék és megakadályozza másrészt azt, hogy a közlekedés említett fokozására hozott közös áldozatnak és közös munkának a közt megillető eredménye telekértékemelkedés alakjában es egyéb módon magánosok kezébe jusson és így változatlanul tovább is a régi állapot maradjon meg.

4. Az egyes kerületek fejlődése; cityképződés; villa-telepek. A 600.000 főnyi szaporodás természetesen nem egyformán oszlott meg a város különböző részeire. A legtöbb esett a VII. kerületre: 139.000 ember, továbbá a VI-ikra: 115.000 és a VIII-ikra: 109.000 ember; ezután következik a IX. kerület 61.000, a X-ik 44.000, az I. 42.000, az V. kerület 37.000, a III-ik 27.000 és a II-ik kerület 18.000 főnyi szaporodással, míg a IV-ik kerületnek ma 82 lakóval kevesebbje van, mint 1869-ben volt.

A Belváros népszámának e csökkenésében a nagyvárosi fejlődésnek egy mindenütt mutatkozó jelenségével: az úgynevezett cityképződéssel találkozunk.

A nagyvárosi teleknek a népesség óriási szaporodásával együttjáró értéknövekedése ugyanis természetesen leginkább a legbelsőbb részben: az üzleti élet legértékesebb gócpontjában mutatkozik, úgy hogy mihamar beáll az az állapot, hogy a város ezen legdrágább részében, éppen a telek drágulása folytán, a helyiségek túldrágák lesznek arra, hogy lakásul vagy legalább hogy a szegényebb népréteg kis lakásaiul használtathassanak, innen az aránylag kevés lakójú nagy lakások, de főképp a produkció céljait szolgáló üzletek és irodák, amelyek ezen természetüknél fogva nagyobb bért bírnak fizetni, lassanként kijebb szorítják a lakó népességet, úgy hogy a város legbelsőbb részének helyiségei mindenütt túlnyomólag üzleti célok szolgálatába kerülnek.

Evvel szerves kapcsolatban azonban egy másik jelenség is szokott időnkint mutatkozni és észlelhető éppen ezidőszertint fővárosunkban is. A magas telekárakban ugyanis nemcsak a jelenlegi tényleges magas érték jut kifejezésre, hanem a jövő, a város további növekedésével biztosan várható további értékeledésnek anticipálása és eszkomptálása is. A gazdasági szervezetnek egyik leg súlyosabb és e mellett legkevésbé köztudomású betegsége, amely a szervezetet a legutolsó idegszálig feszültségben és lázban tartja, az, hogy a földért — a helyért — nem azt az árat és bért fizetjük, amelyet ma tényleg megér, hanem azt, amelyet két-három évtized múlva fog valószínűleg megérni. Ha a jövő értékeknek ez a spekulatív eszkomptálása, amelyet egy ideig lehetővé tesz a földnek spekulatív fel nem használása és így a termelési szükségletből való kivonása is, oly magasra emelkedik, hogy azt a termelés (ipar, szellemi munka, kereskedelem stb.) tovább követni, honorálni és kielégíteni nem bírja, akkor egyidőre pangások és válságok állnak be, amelyek számos, nehéz küzdelmekkel és kitartó munkával konszolidált existenciát is rendítenek meg és amelyek a lakás piac terén ahhoz a paradox helyzethez vezetnek, amelyet most nálunk is láthatunk, hogy t. i. magas telekárak, hihetetlenül felcsigázott lakásbérek, egyéb drágaság és pénzszüke folytán a bérelni kívánó közönség nem juthat lakáshoz, ill. munkahelyhez (bolt, műhely stb.), míg viszont mégis a város belső részében lakások és boltok olyan utcákban és olyan helyeken állnak üresen és hirdetődnék hasztalanul kiadásra, ahol rendes időben évekig kellett úgyszólván lesben állni annak, aki ott lakást vagy pláne üzlethelyiséget akart bérelni. Ez a nálunk éppen most észlel-

hető paradox jelenség azonban, mint említettük, nem különleges budapesti jelenség, hanem ugyanerről panaszkodik pl. a szomszéd Bécsben a községi tanács egy szakértő tagja,* aki (a *Neue Freie Presse*-nek e sorok írása közben megjelent folyó évi augusztus hó 28-iki számában) erről a jelenségről Bécsset illetőleg a következőket mondja:

„A bécsi lakásínség óriási módon kiélesült és fokozódott. A viszonyok kiélesedése és az óriási lakbérdrágulás különösen a belvárosi üzlethelyiségek-nél mutatkozik. Midőn 1911-ben számos még jó karban levő ház került lebontás alá, az üzlethelyiségeknek ezen múltó hiánya folytán valóságos küzdelem és versengés indult meg a kereskedők között a belső, élénkebb utcákban fekvő egy-egy üzlethelyiségért. Kölcsönös kibérlés által óriási mértékben megrágultak az üzlethelyiségek és a lakberek mesés és nem álmodott magasságokat értek el. A legnagyobb baj azonban az volt, hogy a bolt-hiánynak ez a pillanatnyi és közvetlen hatása állandósult, a csábító példa utánzásra készítette a háztulajdonosokat és az egész üzletvilág belekerült a rohamos béremelkedés forgatagába. A város belső részéből kibérlés által kiszorított kereskedők a külsőbb helyekre vonultak, ahol ennek folytán a Belváros példája ismétlődött. Az üzlethelyiségek megrágítását természet-szerűen követte a lakások béremelkedése, amelyre a nagy kereslet bátorította a háztulajdonosokat. Minthogy számítani lehetett arra, hogy szép üzlethelyiségek és lakások könnyen találjanak bérlőre, számos még használható épület bontatott le,** hogy modern épületeknek adjon helyet, amelyek tőkésítése jobban kihasználható legyen. De a közben beállott gazdasági válság és a magas kamatláb megakasztotta, sőt majdnem megszüntette az építkezést és azt lehetett volna hinni, hogy az építkezés szünetelése a házbéreknek újabb emelkedését fogja maga után vonni. De nem ez történt, hanem az, hogy a kereskedők nem voltak képesek az eddigi alapon tovább jönni, hanem nagyrészt korlátozni voltak kénytelenek az üzemet. Az állapot ma (Bécsben) az, hogy a forgalmasabb utcákban a bérlők üzlethelyiségeiket olcsóbban kínálják albérbe, mint amennyit szerződéseik szerint ők kénytelenek fizetni a háztulajdonosoknak; szívesebben fizetik, ill. vesztik el a különbözetet, semhogy tovább fizessék az egész házbért. A belvárosban épült új házak üzlethelyiségeinek a fele üresen áll és az általános gazdasági visszahúzóds*** azt eredményezte, hogy egyébként nagyon jó helyeken a nagy és túldrága lakások többnyire nagyon nehezen adhatók ki.

A dolgok ezen állásának megfelelően nő a kislakásokban való szükség is, amelyet csak élénk építkezés szüntethet meg. Amit a község javít a helyzeten kislakások és szociális intézmények létesítése által, az teljesen eltűnik abban a nagy szükségletben, amelyet a népességnek a születések és

* *Gemeinderat Stadtbaumeisier Edmund Melcher*

** Erre indítja a háztulajdonosokat az új épületek adómentességének kedvezménye is, amely következményeiben legtöbbször káros és valóságos Danaidaajándék a nagyközönségre nézve, amennyiben tulajdonképpen nem az építkezésnek, hanem a teleknek adott kedvezmény, amely kedvezmény folytán az illető telkek ára rögtön megfelelően fel is szökken.

*** Amely, mint mondtuk, egyrészt a jövő földértékek túlságos eszkomptálása által okozatik.

a bevándorlás által beálló növekedése előidézi; a kislakások iránt óriási a kereslet.”

E leírás kitűnő képét adja a nagyvárosi alakulattal és a telek-spekulációval járó bajok egyikének és ráillik hol egyik, hol másik időben minden nagyvárosra, a jelen percben éppen Budapestre is.

*

A periferikus fejlődésnek egyik örvedetes vonása az utóbbi időben családi, kertes háztelepek létesülése a külső részeken és nagyon kívánatos, hogy a fejlődés — párhuzamosan a belsőbb részek intenzívebb kiépítésével — tovább is ebben az irányban haladjon, amit az eddigi jelek alapján remélni is lehet és aminek elősegítésére van hivatva a most életbe lépő új építési szabályrendeletnek több intézkedése is.

A kerületekről szólva, nem hagyhatjuk végül említés nélkül az egyes kerületek fejlődésének és egymáshozí viszonyának egyik tényezőjét: a hídvámot sem, amely ellen mind számosabb és élesebb hang emelkedik. 1912 folyamán a hídvámbevételek 1,814.160 kor.-át tettek.

A főváros polgársága tehát évenként közel két millió koronát fizet azért, hogy az egyik kerületből a másikba jusson.

II. A népesség elemeinek változásai

Láttuk, hogyan szaporodott meg — főképp bevándorlás által — a város népessége, most vizsgáljunk meg még, hogy ez a szaporodás megváltoztatta-e és mennyiben a népesség jellegét és összetételét.

1. A származás (születéshely) szerinti összetételt már vizsgáltuk és arra az eredményre jutottunk, hogy a fővárosi népességnek mind nagyobb hányada bevándorlott és hogy a bevándorlási helyeket illetően is mutatkozik bizonyos állandóság és törvényszerűség.

2. Ami a két nem egymáshozí arányát illeti, az 1880 óta kevésbé változott. Mint minden nagyvárosban, úgy nálunk is több a nő mint a férfi, ami 1869-ben még nem volt konstátálható, de ami azóta jellegzetesen kidomborodik. A nőtöbblet különösen a 15—20 közöttiekre esik, amiben szerepet játszik a nagyrészt fiatalabb korban levő nőcselédeknek nagy száma; a 15—20 éves nők többlete (100 férfira 118—119 nő) az utolsó két évtizedben jelentékenyen szaporodott, valószínűleg nőcseléd vagy munkásnők erősebb bevándorlása által.

3. A kor szerinti eloszlás változása is nagyon világosan mutatja a városiasodás folyamatát és a városi jelleg mind élesebb kidomborodását főképp abban, hogy a gyermekek száma az utolsó évtizedben nemcsak a népesség arányában, hanem abszolút számban is csökkent. 1900-ban a népességben még 10,4% öt éven aluli gyermek volt, ma csak 7,8%, vagyis: míg a népesség (1900-tól 1910-ig) 703.000-ről 880.000-re emelkedett, addig az öt éven aluli gyermekek száma lecsökkent 73.600-ról 69,000-re, tehát 4500-zal (2300 fiúval és 2200 leánnyal).

E jelenség előidézésében több tényező is működött össze. Az

egyik egy vándorlási — és pedig kivándorlási — jelenség. Ismeretes dolog, hogy a lakásszükség fokozódása idején sokgyermekű családok, úgy a középső, mint a széles alsóbb rétegekben, egyáltalán nem kaphattak lakást. A növekvő drágaság tehát és különösen a lakás drágulása elsősorban a sokgyermekű családokat szorította ki a fővárosból és pedig elsősorban a szomszéd községekbe. Ha ez a feltevés helyes, akkor a szomszéd községekben a gyermekeknek feltűnően naev arányszámát kell találnunk és e várakozásunkat az adatok teljesen be is igazolják. 1910-ben 100—100 lakó közül 6 éven aluli gyermek volt: Budapesten 9,3, a törvh. jogú városokban 11,4 és a vármegyékben 15,2, (a megyékben tehát általában nagyobb a gyermekszám mint a városokban). Évvél szemben azonban a Budapestet környező szomszéd községekben a gyermekek arányszáma tetemesen nagyobb (16, 17, 18 és 19%) még mint a vármegyékben is, tehát abnormisan nagy, amit csak a Budapestről ideszorult sokgyermekű családok nagy száma okozhat.

Az így kivándorlottak helyett kevés gyermekű családok vagy nemházások vándoroltak be, aminek következtében a fővárosban a fiatalabb korú nemházások aránya emelkedőfélben is van, míg a házásoké csökken.

A népesség összetételének ez a változása a születési szám csökkenéséhez is vezetett, de még inkább csökkentette a születések számát és így a gyermekszámot a házasságoknak általában csökkenő termékenysége, amelyről később még szó lesz és amely minden kulturállamban, különösen a nagyvárosokban észlelhető. E két tényező befolyása alatt a születések száma nemcsak a népesség arányában, hanem abszolút számban is csökkent.

A népesség növekedése dacára 1906-tól 1910-ig csak 108.678, tehát 2.467, vagyis évenként közel 500 gyermekkel kevesebb született, mint az 1901—1905 közti években (111.145) és 4820-szal, vagyis évenként körülbelül 1000 gyermekkel kevesebb, mint 1896—1900-ban (113.498).

Mind e tényező összeműködésének a következménye, hogy Budapesten ma abszolút számban is kevesebb gyermek van, mint 10 év előtt volt.

4. A fővárosi lakosság hitfelekezet szerinti megoszlása 1869-től 1900-ig annyiban változott, hogy a római katolikusok arányszáma a lakosságban leszállt 72,3%-ról 60,7%-ra, ellenben megnőtt a görög katolikusoké 0,4-ről 0,8-ra, az evang. reformátusoké 4,8%-ról 8,9%-ra és az izraelitáké 16,6%-ról 23,6%-ra. A felekezetenkénti szaporodás a következő volt: megszorodtak 1869 —1910-ig: a felekezetnélküliek (1880—1910) 129%-al, a katolikusok 169%-al, az evangélikusok 204%-al, a görög keletiek 279%-al, az izraeliták 353%-al, a reformátusok 569%-al, a görög katolikusok 669%-al és az unitáriusok 1680%-al, tehát — a felekezetnélküliektől eltekintve — legkevésbé a katolikusok és a nagyobb felekezetek közül leg-erősebben a reformátusok. Ennek oka a természetes szaporodás különbségein kívül az volt, hogy a felekezetek a vidékről egyenlő intenzitással vándoroltak be a fővárosba, úgy hogy a fővárosi lakosság

felekezeti összetétele lassanként hasonlóbbá vált az országéhoz, amelyétől azonban még ma is nagyon különbözik. Volt ugyanis a különböző felekezetek létszáma (száz—száz lakó közt) 1910-ben:

	Római kath.	Gör. kath.	Gör. kel.	Ág. ev.	Ev. ref.	Unit.	Izr.	Egyéb	Össz
A z országban	52,1	9,7	14,3	6,4	12,6	0,3	4,5	0,1	100,0
A fővárosban	59,8	1,1	0,8	5,0	9,9	0,2	23,0	0,2	100,0

A katolikusok tehát ma is nagyobb és a protestáns felekezetek kisebb arányban vannak képviselve a fővárosban mint az országban, de a fejlődés úglátszik ennek a különbségnek a csökkenése felé halad. Kivételt képez e tekintetben az izraelita hitfelekezet, amelynek arányszáma 1869-ben 16,6%, 1900-ban 23,6 és 1910-ben 23,0% volt, míg az ország népességében 5% az izraelita. Az izraelitáknak ez a tömörülése a városokba mint a kereskedelmi és hiteli élet központjaiba, világszerte ismert jelenség, amely nálunk két okból még kifejezettebb mint máshol; egyrészt, mert hazánk kifejezetten agrár állam, vidéki ipara, kereskedelme és hitelüzlete csekély és másrészt, mert az ország az iparnak, kereskedelemnek és hitelületnek csak egy nagy gócpontjával bír: Budapesttel, amely után az üzleti életnek aránylag sokkal csekélyebb jelentőségével következnek az aránylag sokkal csekélyebb lakosságú vidéki városok, míg — mini láttuk — Németország a fővároson kívül 46, Anglia 44, Franciaország 14, Olaszország 12 stb. 100.000-en felüli lakót számláló várossal rendelkezik, amelyekben élénk üzleti élet is folyik.

5. A családi állapot szerinti összetétel változásairól már a korral kapcsolatban szóltunk. Hozzátesszük még, hogy a nemházások arányszáma, mint minden nagy városban úgy Budapesten is, nagyobb mint a vidéki városokban és ezekben ismét nagyobb, mint a vármegyékben, míg házas aránylag kevesebb van a fővárosban mint a vidéki városokban és ezekben kevesebb mint a vármegyékben, úgy hogy e különbség szintén a városiasodásnak egy tünete.

A családi állapotot illetőleg feltűnő továbbá az elváltak számának az országban is észlelt nagy szaporodása is.

6. A népességnek nemzetiség (anyanyelv) szerinti megoszlása 1880 óta óriási változásokat mutat. A magyar anyanyelvűek arányszáma 55%-ról 86-ra emelkedett, a német anyanyelvűeké ellenben leszállt 33%-ról 9%-ra (abszolút számban 119.000-ről 79.000-re) és a tótoké 6%-ról 2,3%-ra (abszolút számban 21.000-ről 20.000-re). Amennyire természetesnek kell mondanunk ezt a változást az ország fővárosában, valószínű, hogy még nincs teljesen befejezve e számokkal a magyarosodás folyamata, hanem hogy a következő népszámlálások eredménye a 14%-nyi, ma még mindig körülbelül 125.000 főnyi, idegen anyanyelvű népesség egy további részének asszimilálódását fogja mutatni.

7. Az analfabetizmus lecsökkent a 15 éven felüliek között 1869 óta 31¹/₂-ről 7¹/₂%-ra, a férfiaknál 19%-ról 4,4%-ra. Az analfabéták százaléka a korral nő, vagyis az idősebb generáció az, amely még analfabéta: a mai 50.600 felnőtt analfabéta közül közel 30.000 a negyven éven felüli, az újabb nemzedék, a 15—20 évesek közül már

csak 2,5%, sőt a férfiak közül csak 1,6% analfabéta (mint ahogy a férfiak közül általában hasonlíthatatlanul kevesebb az analfabéta minden korosztályban, mint a nők közül) és ezeknek nagy része is valószínűleg vidékről bevándorolt cseléd, munkás stb. A fővárosnak a közoktatásra hozott áldozatait tehát nem maradtak eredmény nélkül és övendetesen változtatták meg a műveltségi fok tekintetében a város jellegét.

Azonban a számadatok a javulás dacára még mindig kedvezőtlenebbek sok más nagyvárosénál; így Bécsben az analfabéták száma a 20 éven felüliek között (10 évvel ezelőtt, 1901-ben) 5,3% volt, míg nálunk ma is 8,4% és több német állam népszámlálása már nem is veszi tekintetbe az analfabétákat, oly elenyésző csekély számmal vannak. Tekintettel a sok bevándorlóra a további javulást tehát ez irányban a vidéki iskolaügy javulásától kell várunk.

8. A lakosság foglalkozására vonatkozólag a régibb népszámlálási adatok a felvétel és feldolgozás különbségei folytán semmiképp sem hasonlíthatók össze a jelenlegiekkel. 1910-ről új adatok nem is állnak teljesen rendelkezésre.

A kevés, amit megállapíthatunk, annyi, hogy a keresők aránya, a mely 1890-ről 1900-ra úgy a férfiaknál mint a nőknél, de különösen az utóbbiaknál leszállt, 1900-ról 1910-re ismét emelkedett, vagyis a gyorsabb növekedés idején nemkereső elemek, (gyermek stb.) is özönlöttek be, amelyek a viszonyok súlyosbodásával, a pangás idején, ismét kiszorultak.

A kereső népességnek úgy 1890-ben, mint 1910-ben legnagyobb százaléka iparral foglalkozott (1890-ben 36,7% és közelebbi megnevezés nélküli napszámos 12,6% = összesen 49,3%, 1910-ben 46,9%) kereskedelem és hitellel 1890-ben 10%, 1910-ben 13,2% közszolgálat és szabadfoglalkozások körében 1890-ben 6,4%, 1910-ben 8,9%, úgy hogy az ipari foglalkozásoktól a kereskedelem és az értelmiségi foglalkozások felé történt e 20 év alatt némi, talán nem épen örvendetes, eltolódás. Külön szemlélve ezt a jelenséget a férfiak és külön a nők körében, azt látjuk, hogy az eltolódás az ipartól a kereskedelem és az értelmiségi foglalkozások felé még nagyobb a kereső nőknél, kiknek azonban változatlanul 4%-a mint házi cseléd keresi kenyerét.

A középosztályú nők belépését a kenyérkereseti párrakra mutatják a következő számok:

Foglalkozás:	100 kereső egyén közül volt nő	
	1890-ben	1910-ben
Ipar (hozzászámítva a napszámosokat)	30,4	25,1
Kereskedelem és hitel	13,6	19,5
Közlekedés (hivatalnokokkal együtt)	28	
Közszolgálat és szabad foglalkozások	20,5	
Egyéb és ismeretlen foglalkozás	54,5	

Ami a foglalkozási viszony szerinti változásokat illeti, az foglalkozási főcsoportok körében 100—100 kereső között

Foglalkozás :	Önálló			Tisztviselő			Segéd, munkás, napszámos		
	1890	1910	szapo- rodás	1890	1910	szapo- rodás	1890	1910	szapo- rodás
Ipar (hozzászámítva a napszámosokat) ...	14·8	15·7	+0·9	2·6	6·5	+3·9	82·6	77·8	-4·8
Kereskedelem és hitel ...	34·3	30·5	-3·8	17·6	30·2	+12·6	48·1	39·3	-8·8
Közlekedés ...	11·1	7·8	-6·3	24·4	25·4	+1·0	65·5	66·8	+1·3

Tehát mindhárom fontos foglalkozás csoportban aránylag le-
inkább az irodai személyzet szaporodott, kevésbé szaporodtak a
munkások és legkevésbé az önállók.

Az 1890—1910. közötti szaporodás kitett:

Foglalkozás :	abszolút számban				százalékban			
	az ön- állóknál	a tisztvi- selőknél	a munká- soknál	össze- sen	az ön- állóknál	a tiszt- viselő- knél	a mun- kások- nál	össze- sen
Ipar (hozzászámítva a napszámosokat)	15.135	11.238	62.288	88.679	72·5	301·4	53·5	62·9
Keresked. és hitel...	10.077	14.668	11.940	36.685	104·1	295·9	88·0	130·1
Közlekedés ...	575	3.793	9.792	14.160	32·1	56·3	92·6	89·1
Összesen ...	25.805	29.699	85.020	139.524	78·8	295·2	81·5	93·4

Ennél részletesebb adatok 1910-ről még nem állnak rendelkezésre, úgy hogy ma el kell ejtenünk és más alkalomra halasztanunk az ez irányban való behatóbb vizsgáldást, amely felvilágosítást nyúj-
tana némi tekintetbe na népesség gazdasági fejlődésének irányáról is.

9. Ami végül magát ezt a gazdasági fejlődést és megerősödést, ami tehát azt a kérdést illeti, hogy a népesség a 40 év alatt gazdaságilag erősödött-e vagy nem, ennek megítélése, ha bármennyi statisztikai adatot halmozunk is fel, tisztán szubjektív mérlegelés dolga maradna, annál is inkább, mert ebbe a komplikált kérdésbe belejátszik nemcsak a vagyongyarapodásának, hanem a vagyon megoszlásának körülménye is. Azt mindenesetre mondhatjuk, hogy a nagy tömegek termelése nagyobb és differenciáltabb és hogy ennél fogva 40 év alatt a város növekedése, a technikának és a munkamegoszlásnak tökéletesedése és a termelésnek ezzel járó fejlődése folytán az élet standardja mindenkire, a legszegényebbekre nézve is, emelkedett. De amit a népesség munkája és növekedése a legkétségtelenebbül és a legerősebben emelt, az, mint minden nagy társadalmi alakulatban és főképp nagyvárosban, a telek értéke, a földjáradék. Ezt a földjáradékot természetesen szintén maga a népesség a népesség munkája folyósítja, úgy hogy lényegében növekedése munkája és fejlődése által a maga számára drágítja meg egyesek javára a földet, munkája helyét és lakását, a népesség.

Ilyen körülmények között nehéz volna a gazdasági megerősödés kérdésére, amelyben a vagyonmegosztás fentemlített körülményen kívül még az árak emelkedésének és így a pénz relatív értékcsökkenésének tényezője is számot tesz, általánosságban felelni. Amit kétségtelenül mondhatunk, az az, hogy értékek, ha nem is a termelésükben résztvevő munka arányában oszlottak meg, óriási mennyiség-

ben termelődtek és hogy millióknak egy emberöltőn át végzett munkája a napi szükségletek fedezésén kívül maradandó értékkel is gyarapította a társadalom egészét

III. Népmozgalmi jelenségek

A népszám növekedésének és a népesség elemei megváltozásának után vizsgálnunk kell még, milyen változásokon mentek keresztül a népmozgalmi jelenségek: a vándorlás, a házasságkötések, a születések és a halálozás.

1. Vándorlás. A vándorlási mozgalommal, amennyire a bevándorlásra adataink vannak, már foglalkoztunk ott, ahol a népesség növekedésének forrásait tárgyaltuk. Hány ember vándorolt el Budapestről, arról hozzávetőleges fogalmat is nehéz szereznünk. Azt tudjuk ni hogy a különböző népszámlálások idején a magyar birodalom különböző részeiben hány budapesti születésű egyén lakott (1881-ben: 23.242, 1891-ben: 37.196, 1901-ben: 68.548, 1910-ben: 119.530), ez azonban nem a vándormozgalmat, hanem csak a vándormozgalom végeredményét adja.

A különbözetekben nincsenek ugyanis benn az időközben elhaltak, akiknek beszámításával a különbözet körülbelül megkétszereződne, nincsenek továbbá benne csak azok, akik Budapesten születtek és innen elvándoroltak, míg pl. az olyan egyén, aki gyermekkorában vándorolt be Budapestre, itt nőtt fel, itt töltött évtizedeket, alapított családot stb. és azután vándorolt el, nincs benne a fenti számokban és végül nincsenek benne a fenti számokban a külföldre vándoroltak sem, akik pedig bizonyára jelentékeny összeget adnának. A kivándorlás nagyságáról tehát a fenti számoknál többet és e számokból sokat nem állapíthatunk meg. (Emellett a fenti számok növekedésében nagy szerepe van a szomszédközségekbe költözésnek is, amelyet pedig a mai viszonyok között alig lehet elvándorlásnak minősíteni.)

2. Házasságkötések és felbomlások. A házasságkötések számának menete semmi különös jellegzetességet nem mutat; az arányszám alig változik. A vegyes házasságok abszolút és arányszámának növekedése (1912-ben 31%=2.836 vegyes házasság) öröndetes jele a felekezeti türelmesség terjedésének és a felekezetek békés együttélésének.

3. Születések. A születések arányszáma folytonos csökkenésben van. A főadatok a következők:

	Népszám	születések száma	
		absz. számb.	1000 lakóra
1874—1875 átlagában ...	307.500	13.312	43 3
1876—1880 " " " " " "	341.900	13 254	38 8
1881—1885 " " " " " "	403.900	14.284	35 4
1886—1890 " " " " " "	470.200	16.533	35 2
1891—1895 " " " " " "	562.500	19.705	35 0
1896—1900 " " " " " "	674.900	22.700	33 6
1901—1905 " " " " " "	759.600	22.228	29 3
1906—1910 " " " " " "	831.100	21.736	26 2
1911—1912 " " " " " "	900.500	22.921	25 5

E csökkenés oka, mint már említettük, részben a termékenyebb házaspárok kiszorításában, részben a nemházások szaporodásában, részben a házasságok általában csökkenő termékenységében keresendő ami mind főképp városiasodási, nagyvárosi jelenség. Az egyén növekedő igényei és növekvő megfontolásai, amelyek mindketten kísérő jelenségei a terjedő és növekvő kultúrának, mindenütt, de különösen városokban és leginkább nagy városokban, a születések számának csökkenéséhez vezettek. Nincs európai nagyváros, amelynek születési száma az utolsó három évtizedben tetemes csökkenést ne mutatna. A legtöbbször a születési szám leszállt ez idő alatt $\frac{1}{5}$ -el vagy $\frac{1}{4}$ résszel, egy részénél $\frac{1}{3}$ -al, Brüsszel, Prága és Antwerpennél csaknem felével.

Város	Születési koefficiens (ezreken)		1906-1910 1881-85% ában.	Város	Születési koefficiens (ezreken)		1906-1910 1881-85% ában.
	1881-189	1906-1910			1881-1885	1906-1910	
Bukarest... ..	31·3	30·0	95·8	London	34·3	25·1	73·2
Szt.-Pétervár	30·8	28·8	93·5	Marseille	29·5	21·6	73·2
Köln... ..	37·1	33·2	89·5	Kopenhága	37·9	27·6	72·8
Nápoly	32·2	28·3	87·9	Milano	33·5	24·4	72·8
Barcelona	29·2	25·0	85·6	Lyon... ..	24·2	17·4	71·9
Moszkva... ..	37·0	31·5	85·2	Drezda	34·1	24·4	71·6
Liverpool	37·0	31·4	84·9	Glasgow	38·4	27·4	71·4
Varsó	37·5	31·1	82·9	Krisztiánia	36·1	25·5	70·6
Lipcse	32·7	26·7	81·7	Hamburg	36·4	24·8	68·1
Manchester	35·1	28·6	81·5	Torino	29·0	19·5	67·2
Boroszló... ..	36·4	29·1	80·0	Amsterdam	36·8	24·7	67·1
Firenze	27·5	21·2	77·0	Páris... ..	27·4	18·2	66·4
Zürich	30·0	23·1	77·1	München... ..	40·1	26·4	65·8
Birmingham... ..	36·3	27·8	76·6	Bécs	37·0	23·6	63·8
Odessza	34·4	26·1	75·9	Hamburg	36·6	22·9	62·6
Budapest	35·4	26·7	75·4	Prága	40·5	23·6	58·3
Stockholm	33·0	24·3	73·6	Brüsszel... ..	33·3	19·1	57·4
Róma	38·3	24·4	73·3	Antwerpen	37·5	20·6	54·9

Legkisebb a csökkenés egy balkáni, három orosz, egy spanyol és egy olasz városban, továbbá egy angol gyárvárosban és Kölnben, az utóbbi két várostól eltekintve tehát nem a nyugati civilizáció városai azok, amelyekben a születési szám változatlan maradt.

Budapest születésszámának csökkenése ebben a sorrendben a középen áll.

A születési szám csökkenése bizonyos határig kedvező jel. A született gyermekeknek annál nagyobb hányada pusztul el az élet első hónapjaiban az őket környező nyomorúság folytán, mennél több gyermek születik. Az életkörülmények mostohasága, a szülők szegénysége és a szegénységgel járó alacsonyabb műveltségi nívója folytán a túlnagy számban született gyermekek útjukban állanak egymásnak és rontják egymás életchance-ait; az eredmény az, hogy a születések nagy száma csak a temetések nagyobb számát jelenti és hogy az így

feleslesen született, mihamar elhalt gyermekek gazdaságilag csak megkárosítását jelentik a szülőknek és a társadalomnak, amely gazdasági megkárosítás további következményeiben erkölcsi megkárosítást is jelent.

Tényleg Budapesten is a régebbi évek magasabb születési száma magasabb gyermekhalandósággal is járt és a születések számának csökkenésével együtt járt a született gyermekek életbenmaradási chance-inek növekedése is.

Még világosabban látszik ez, ha az egyes kerületek születési és gyermekhalálzási adatait állítjuk egymással szembe. Amennyire csak vannak adataink a múltból, mindig a szegény lakosságú kerületekben (X. III., IX. és VIII.) volt a születési és vele együtt a gyermekhalálzási arányszám a legnagyobb és a két legegyszerűbb kerületben (IV. és V.) a legkisebb. A születési és halálzási szám valamennyi kerületben leszállyt, de ez a viszony változatlan maradt.

Mennél több gyermek születik tehát, annál erősebb köztük a halálzási és ez még világosabban tűnik ki, ha ismernők a magánúton, vagy a gyermekmenhely útján vidéki dajkaságba adottak és ott elhaltak számát. A születések számbeli apadásával tehát együtt járt a tömeges gyermekhalálzási apadása is és ebben az értelemben kedvező jelenség e születések apadása, mert a született gyermekek nagyobb számának megtartásával jár és kevésbé meríti ki a szülők anyagi és lelki erejét.

Depopulációról, ezidőszerint legalább, nem lehet szó, mert a születési többlet, minthogy a születések számával együtt a halálzásiak száma is apadt, még mindig körülbelül 6000-et ($6,5\%$) tesz évenként. Ha a halottak közül az idegen halottakat elhagyjuk (körülbelül 2500 évenként), akkor a születési többlet körülbelül 8500-ra ($9,5\%$) rúg.

A születések csökkenése nem egyforma nagy volt minden hitfelekezetenél. Legerősebben csökkent a születési szám az ágostai evangélikusoknál (38% -al) és az izraelitáknál (36% -al), kevésbé a katolikusoknál (33% -al) és a legkevésbé a reformátusoknál (18% -al). A két protestáns hitfelekezet között feltűnő nagy különbség van; a reformátusok feltűnően megszorodtak (20.000-ről 80.000-re) és pedig úgy látszik családost, propagatív elemekkel. Míg továbbá a születések abszolút száma valamennyi hitfelekezetenél az utolsó évtizedekben csökkent, a reformátusoknál nőtt (1896—1905-től 1906—1910-ig 1971-ről 2317-re).

Törvényesség szerint: a törvényes születések számaránya leszállyt (ezer lakóra számítva) $31,2\%$ -ról $18,8\%$ -re, tehát $\frac{4}{10}$ -ed részre, a törvényteleneké $13,1\%$ -ről $6,7\%$ -re, tehát $\frac{5}{10}$ -ed részre, a különbség tehát nem nagy és így ma a törvénytelenek százaléka a a születések között ($26,4\%$) nem sokkal kisebb, mint 1874—1875-ben volt ($29,5\%$). Közben, 1876—1885-ben, nagyobb volt a törvénytelenek százaléka: 30% — 33% , a legkisebb ez a szociális tekintetben érdekes szám 1908—1910-ben volt: $25,7\%$, $25,6\%$ és $25,1\%$.

*

4. Halálzási. A halálzási 1874-től 1912-ig leszállyt (ezer lakóra számítva) 43% -ról $18,6\%$ -re, tehát kevesebb mint felére:

$\frac{4}{10}$ -részre). A legrosszabb év volt (1874, 1875 és 1876-tól eltekintve) a kolera és minden egyéb járványok, egyúttal a nem fertőző betegségek nagy gyakorisága által is gyászos emlékü 1886 év (37,7‰ halandósággal): a legkedvezőbb év az 1910-iki, 18,5‰ halandósággal. Ha azonban a folyton növekvő számú idegen halottaktól eltekintünk, akkor a legkedvezőbb az 1912 év volt, az idegen halottak nélkül 15,6 halálesettel ezer lakóra.

Az óriási és örvendetes javulás kétségtelenül részben tetemes gazdasági és kulturális megerősödésnek és fejlődésnek a jele. Ha csak „részben” mondjuk haladás jelének, úgy erre az objektív megállapítás kötelessége készíten bennünket. Ha a múltat szemlélve, megelégedéssel vehetjük tudomásul azt, ami örvendetes eredmény, a jövő további feladataira való tekintettel nem szabad elzárkóznunk az objektív megállapítás megszorításai elől sem.

Az objektív megállapítás szempontjából örömmel konstatálhatjuk azonban még azt is, hogy a kép még kedvezőbben alakul, ha eltekintünk attól, amitől joggal eltekinthetünk, azon idegenek (főképp vidékiek) nagy számától, akik betegen és legtöbbször betegségük miatt keresik fel a fővárost és gyógyintézeteit, itt hálnak meg és növelik a főváros halandósági arányát. Ezen idegen halottak száma a főváros növekedésével, a gyógyintézetek — kórházak, klinikák, szanatóriumok, tébolydák stb. — szaporodásával, a közlekedés fejlődésével és a vidéki népesség növekedő mozgékonyásával és kultúrájával folyton nő. Az itt elhaló és a főváros halandóságát látszólag növelő idegenek száma megnőtt 500-ról 2700-ra (100—100 halott közül 4-ről 16-ra), az idegen halottak leszámításával tehát a halandóság 41,3‰-ről 15,6‰-re szállt le.

E nagy javulás tényezőinek egyenkénti beható mérlegelésébe és hatásuknak statisztikai kimutatásába itt nem bocsátkozhatunk, csak nagyjában soroljuk fel őket. Ide tartoznak a gazdasági és kulturális fejlődés hatalmas tényezőjén kívül, mint közvetlen tényezők elsősorban a vízvezeték és a csatornázás kiépítése, azután az egészségügyi személyzet (tisztai, kerületi orvosok) szervezése és szaporítása, a fertőző betegségek kötelező bejelentése, a szigorúan keresztülvitt kötelező himlőoltás, kórházak építése, ingyen orvosi rendelések és gyógyszeres, valamint ingyenes szülésznői segély nyújtása, a köztisztasági intézmények fejlesztése, a fertőtlenítő, bakteriológiai, tápszervizsgáló, vegyvizsgáló intézetek létesítése, a piaci és vásárcsarnoki felügyelet szervezése stb. stb.

Nyomról-nyomra ki lehet mutatni, hogy a vízvezeték és a csatornázás tökéletesítésével hogyan csökkent egész alacsony színvonalra az azelőtt annyira rettegett tifusz; ugyancsak a hibátlan vízvezetéknek és csatornázásnak köszönhető az orvosi személyzet erélyes és céltudatos eljárásán kívül nagyrészt, hogy sikerült a kolerát újabb időben minden fellépésnél rövid idő alatt csírájában elfojtani. Ugyanígy csírájában elfojtatott az erélyes fellépés és az intézmények kifogástalan működése által újabb időben történt kétszeri fellépésénél a régebb időben oly veszedelmes kiütéses hagymáz. A himlőoltás teljesen megszüntette a himlőt, amely azelőtt nagy mértékben puszt-

tított és fertőző betegségek elleni óvintézkedések hatása alatt a kanyaró, a croupdiphtheria és a szamárhurut okozta halálozás is leszállt a régebbi évekének kevesebb mint felére; csak a vörheny (amely azonban Európaszerte csökönösebb a többi betegségeknel) fészkelte be magát és marad állandóan egy magasságú, vagy növekedik is. *

Alább szállt végül a legpusztítóbb két betegség: a tüdővész és a gyermekek bélhurutja is, előbbi az 1874—1875 időszaki gyakoriságának kevesebb, mint felére (10.000 lakóra 79-ről 32-re) és az utóbbi $\frac{1}{4}$ részre (10.000-re 44-ről 11-re).

A halandóság alábbszállásával természetesen magasabb lett az átlagos halálozási kor, illetve hosszabb az átlagos élettartam. Az átlagos élettartam felemelkedett 21 év és 2 hónapról (1874—1875 átlagában) 33 év és 6 hónapra (1911—1912), tehát — a halandóság óriási javulásának megfelelőleg — 12 évvel és 4 hónappal, vagyis több mint 50%-al. Ha eltekintünk a gyermekektől, akiknek most kisebb számával kisebb is a fiatal korban elhaltak száma, akkor is az öt éven felüliek halálozási átlagkora felemelkedett 41 év és 2 hónapról 47 év és 1 hónapra, vagyis közel 6 évvel (15%), amely mértéken egyéb még tekintetbe vehető mellékkörülmények (a népesség korösszetételének némi változása, sok magaskorú idegen halott stb.) számbavétele már csak keveset változtathatna, úgy hogy azt mondhatjuk, hogy az átlagos élettartamnak ez a 6 évnyi (15%-nyi) meghosszabbodása fejezi ki legjobban a kulturális haladást és mutatja annak egyik gazdaságilag és erkölcsileg legértékesebb eredményét.

Az objektív mérlegelés azonban, mint említettük, megkívánja, hogy figyelembe vegyük azokat a körülményeket is, amelyek a halandóság tényleges és örvendetes javulásán kívül annak csak látszólagos csökkenését idézték elő és hogy ne zárkózzunk el azon megállapítások elől sem, amelyek kevésbé a múlt sikereit hozzák szemünk elé, mint inkább a jövőnek még megoldandó feladataira figyelmeztetnek bennünket.

a) Ha a halandóság javulása, mint említettük, még kedvezőbbnek látszik, ha eltekintünk a főváros halandóságát látszólag növelő idegen lakóhelyű halottaktól, úgy másrészt azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy — különösen dajkaságba adás folytán, — növekedik azon budapesti egyének — különösen gyermekek — száma is, akik vidéken hálnak meg és tulajdonképpen a budapesti halandóság terhére volnának írandók. Mint más helyen kifejtettem,** már 1905-ben legalább is 410-re volt becsülhető a Budapesten született, de vidékre dajkaságba adott és ott elhalt törvénytelen gyermekek száma és ez a szám azóta folyton növekedik az Állami Gyermekehely nagyméretű működése által, amelynek állandóan több ezer egy éven aluli ápoltja van vidéken (legnagyobb részét fővárosi szüle-

* L. Budapest székesfőv. Statisztikai Közleményei: 49. Adatok a járványos betegségek és az óvintézkedések kérdéséhez, különös tekintettel a vörhenyre. Budapest, 1913.

** L. „Fővárosi közlemények a statisztika és a közigazgatás köréből” 1907. 2. Pikler: Idegen elemek Budapest halandóságában.

tésű gyermekek) és ezek éppen azon társadalmi rétegbeli gyermekek, akiknek halandósága a legnagyobb. Ha tehát az itt elhaló idegenek látszólag emelik a főváros halandósági számarányát, úgy a csecsemők bizonyos számának vidéken történő elhalálózása némileg hozzájárul ahhoz, hogy a halandósági szám látszólag csökkenjen.

b) Kétségtelen, hogy a halandósági szám csökkenésében, mint mindenütt máshol, úgy nálunk is része van annak is, hogy kevesebb gyermek születik, hogy tehát számban csökken az az elem, amelynek halálózása a legnagyobb. De miután, mint fentebb mondtuk, a születési szám csökkenését bizonyos határig — legalább addig, amíg a születések gyakorisága csak a gyermek-halálesetek számát szaporítja — szintén kulturális jelenségnek kell elfogadnunk, annál inkább, mert mint ismeretes, világszerte egyútt jár a kulturális fejlődéssel, ennél fogva ez a körülmény reális tényezőül és az általa okozott halálózási csökkenés bizonyos határáig reális csökkenésül is elfogadható, annál inkább, mert a gyermekektől eltekintve is jelentékeny a halálózás csökkenése a magasabb korosztályokban is. Feltűnő különösen az 1—5 év közöttiek halálózásának nagy csökkenése — körülbelül $\frac{1}{3}$ részre. Oka ennek az örvendetes jelenségnek az éppen e korban pusztított croupdiphtheria alábbszállásában és a himlő teljes megszűnésében keresendő.

c) A halandóságnak részben csak látszólagos csökkenéséhez némileg hozzájárul a népesség kor szerinti összetételének megváltozása is. A városiasodással együtt jár a születések csökkenésén kívül is úgy a sokgyermekű családok kiszorulása, mint sok elaggottnak és munkaképtelennek vidékre költözése és egyéb gazdasági természetű okok folytán a munkaképes korban levők aránylagos szaporodása, amely utóbbiaknak halálózása természetesen a legalacsonyabb, úgy hogy — amennyiben ez a tényező működik közre — nem a halandóság változott, hanem a népesség kor szerinti összetétele. Ez a tényező azonban nem játszik nagyon nagy szerepet, mert hiszen az egyes magasabb korosztályok halandósága is tetemesen csökkent.

d) Végül fel kell említenünk, mint oly vizsgálatot, melynek eredménye inkább jövő feladatokra utal, mint a múltban elért sikerekre, a külföldi városok halandóságával való összehasonlítást.

Az összehasonlítást némileg nehezíteni szokta az a körülmény, hogy némely város, így pl. Páris, az idegen halottakat kizárja az adatokból, de hogy annak kétségtelen megállapítása, hogy az egyes városok halálózási adataiban bennfoglaltatnak-e az idegen halottak vagy nem, legtöbbször aránytalanul nagy munkába kerülne, sokszor azonban leküzdhetetlen akadályokba is ütköznék. Azonban az általánosabb szokás az, hogy az idegen halottakat beszámítják a halálózásba és következőkben az összehasonlításba felvett városoknál adatforrásunk természeténél fogva kétségtelen is, hogy az idegen halottak mindenütt be vannak számítva. Legfeljebb arra a körülményre kellene még tekintettel lenni, hogy amennyire a rendelkezésre álló adatok mutatják, Budapesten aránylag több (10—15%) az idegen halott, mit sok más helyen (6—7%); de ennek a számbavétele egyrészt nagyon sok akadályba ütköznék, másrészt a velejáró egyéb korrektúrák ellenhatása

folytán (dajkaságba adás stb.) végeredményben valószínűleg alig változtatna valamit fővárosunk sorrendi helyén.

Budapest azon 36 európai nagyváros között, amelyek halálozási adatait 1880 óta meg tudtuk szerezni, 1881—1885 átlagában a 31-ik, 1886—1890-ben a 35-ik, 1891—1895-ben a 26-ik, 1896—1900-ban a 21-ik, 1901—1905-ben a 20-ik és 1906—1910-ben ismét a 25-ik helyen áll, amely utóbbi visszaesés a sorban arra vezetendő vissza, hogy a többi városok halálozása erősebben javult tovább, mint Budapesté. Olyan halálozási számoktól, mint Züriché (1906—1910 átlagában 12,6‰). Amsterdami (13,7‰), Drezdái (14,7‰), Londoné (14,9‰). Stockholmi (15,0‰), Berliné (15,5‰) stb. még nagyon messze vagyunk.

A távolság azon városoktól, amelyeknek halandósága 1881—1885 átlagában már kedvezőbb volt mint Budapesté és amelyek halandósága azóta még erősebben is javult mint Budapesté, természetesen még

	1906—1910		
	1881—1885. 1000 lakóra	1000 lakóra	az 1881—85. évi arányszámot 100-nak véve
Amsterdam	24,9	13,1	53
Prága	29,8	16,4	55
Antwerpen	24,1	13,7	57
München	30,4	17,4	57
Drezda	25,0	14,7	59
Berlin	26,6	15,5	58
Zürich	21,6	12,6	58
Hamburg	25,2	14,8	59
Budapest	31,5	19,0	60

E városok halandósága tehát már 1881—1885-ben kedvezőbb volt és azóta még jobban javult is mint a miénk.

Azon városok ellenben, amelyek halandósága 1881 és 1910 között kedvezőtlenebb volt mint Budapesté a következők:

1881—1895	1886—1890	1891—1895	1896—1900	1901—1905	1906—1910
Budapest	Budapest	Budapest	Budapest	Budapest	Budapest
Moszkva	Moszkva	Moszkva	Moszkva	Moszkva	Moszkva
Szt.-Pétervár		Szt.-Pétervár	Szt.-Pétervár	Szt.-Pétervár	Szt.-Pétervár
Barcelona		Barcelona	Barcelona	Barcelona	Barcelona
Boroszló		Boroszló	Boroszló	Boroszló	Boroszló
		Nápoly	Nápoly	Nápoly	Nápoly
		Bukarest	Bukarest	Bukarest	Bukarest
		Milano	Milano	Milano	Milano
		Marseille	Marseille	Marseille	Marseille
		Liverpool	Liverpool	Liverpool	Varsó
		München	München	München	Odessza
		Varsó	Varsó	Varsó	Firenze
		Odessza	Odessza	Odessza	
		Firenze	Firenze	Firenze	
		Manchester	Manchester	Manchester	
		Köln	Köln	Köln	
				Lyon	

1886—1890-ben, tehát az 1886 évi járványok (kolera, himlő, stb.) által súlyosbított, de különben is egész rendkívüli magas halálozás folytán Budapest után már csak Moszkva következett. Ettől az időszaktól eltekintve azok a városok, amelyeknek halálózása állandóan tehát valamennyi többi évötödben nagyobb volt Budapesténél: Moszkva Szentpétervár, Barcelona, Nápoly és Boroszló, tehát két orosz és egy spanyol város, egy olasz kikötőváros és egy német város. Lassankint javulva, magunk után hagytuk halandóság dolgában 1891—1895 óta még Bukarestet, Milánót és Marseillet, tehát még egy balkán és egy olasz várost, valamint egy francia kikötővárost és az utolsó három évötödben eléje kerültünk még Varsónak, Odesszának és Firenzének, vagyis még két orosz és még egy olasz városnak. Átmenetileg maradtak mögöttünk (1891—1895-től 1901—1905-ig) Liverpool és München, tehát egy angol gyár város és egy nagy gyermekhalandóságáról hírhedt német város és (1896—1900-tól 1901—1905-ig) egy angol és egy német város: Manchester és Köln, amelyeknek halandósága azonban azóta nagyon megjavult, úgy hogy most jóval felettünk állnak.

Habár tehát nemzetközi helyünk az idő folyamán határozottan javult, mégis, ha szemügyre vesszük az utánunk következő városokat: Boroszló, Marseille, Firenze, Milano, Nápoly, Barcelona, Bukarest, Szentpétervár, Moszkva, Varsó és Odessza és azt látjuk, hogy azok egy német városon kívül kikötővárosok, olasz, spanyol, balkán és orosz városok, tehát oly országok városai, amelyekben, mint tudjuk, a legnagyobb a tömegnyomor és a legnagyobb az analfabéták száma,* akkor világosan látjuk azt is, hogy a halandóság tekintetében, amely nemcsak a közegészségügyi intézkedések elengedhetetlen kiépítésétől függ, hanem Seutemann mély igazságú mondása szerint egyúttal az elért gazdasági jólét és az általános kultúrának is legérzékenyebb mértéke, további feladataink mely téren fekszenek. A közvetlen közegészségügyi intézmények tekintetében alig állunk hátrább bármely nyugati nagy kulturaközpont mögött és ezek az intézmények meg is tették hatásukat a halandóság leszállítása tekintetében, de e közvetlen közegészségügyi intézmények bizonyos határnál elérik hatásuk korlátait és eredménytelenül megtörnek a szegénységen és a vele járó alacsonyabb műveltségen és értelmiségen. További feladataink tehát főképp kulturális és gazdasági téren fekszenek.

*

Ugyanily eredményekhez jutunk, ha a fontosabb halálokok, különösen a tüdővész és a fontosabb fertőző-bajok tekintetében ejtjük meg az összehasonlítást a külföld nagyobb városaival.

Hogy e halálokok (a vörheny kivételével) Budapesten 1874 óta nagyobb tetemesen csökkentek, azt már láttuk. De e nagy csökkenés dacára a külföld nagy városai mögött még mindig el vagyunk maradva. Budapest sorrendi helye azon 44 európai város között, amelyeknek idevágó adatait az 1908—1912 évekről meg bírtuk szerezni, a következő. A legkedvezőbb Budapest sorrendi helye

* L. Városi Szemle 1908, 283. oldal (Pikler: Budapest halandósága 1906-ban és 1907-ben) és a fővárosi statisztikai hivatal 40. sz. közleményét ugyane tárgyról.

a diftériánál, amely európszerte lecsökkent, mióta speciális szerrel rendelkezünk ellene. Itt Budapest 1908—1912 átlagában a 44 város között a 29-ik helyet foglalja el és az utána következő városok között találjuk Lipszét, Krisztianát, Glasgownt, Charlottenburgot, Drezdát. Köln, Berlint és Hamburgot. Látjuk tehát, hogy amely ponton a közegészségi intézményektől és közvetlenül ható eljárásoktól függ a közegészségügy állása, ott nem voltunk a legelmaradottabbak között. Részben ugyanez áll a hasi hagymázról (typhus abdominalis), amely a vízvezeték és a csatornázás tökéletesítésével nagyon kevés esetre csökkent le és ha a 44 város között a 33-ik helyen állunk, úgy ez csak annak a jele, hogy a honnan a fertőzés ide kerül: a vidék nálunk vízvezeték, csatornázás és közegészségügyi intézmények (orvosügy, kórházak, fertőtlenítés stb.) tekintetében sokkal elmaradottabb, mint a külföldön. A hagymázhalálozás tekintetében azért utánunk egy francia kikötővároson (Marseillen) kívül ismét csak olasz, spanyol, orosz és balkán városok következnek. A hagymázfertőzés ma csak vidékről kerülhet már fel fővárosunkba, rekonvaleszcens betegek, ideszállított tárgyak, tápszerek stb. közvetítésével, de járványos elterjedése és állandósulása a fővárosban ki van zárva. Ellenben állandósult a vörheny, amely ellen specifikus, közvetlen óvó vagy gyógyítószerünk nincs, amely tehát nagyon sok kulturális és gazdasági tényezőtől függ és rosszul állunk a külfölddel szemben a tüdővésznel, amely — ha meg is található minden társadalmi rétegben — nagyjában mégis a legrosszabb gazdasági viszonyok között élők betegsége és amelynek pusztításai messze, 5—10-szeresen felülmúlják az összes fertőző bajok pusztításait. Vörhenyben a 38-ik helyen állunk, utánunk következnek: Bukarest, Szentpétervár, Moszkva, Odessza, Lemberg és Varsó; a tüdővészhalandóság tekintetében Budapest 1908—1912 átlagában a 40-ik helyen állt, utána Paris, Bukarest, Prága és Lemberg következtek. Amennyi okunk van tehát megelégedéssel pillantani vissza a múlthoz képest elért javulásra, a jövőnek annyi és oly nehéz feladataira figyelmeztet bennünket a jelen állapotoknak a külföldéivel való összehasonlítása.

Ugyanerre az eredményre és ugyanily fontos tanulságokra jutunk, ha fővárosunk egyes részeinek halandóságát vizsgáljuk az 1874—1912 évi időben.

Az egyes kerületek halandósága 1874 óta szintén igen nagy és kedvező változáson ment keresztül. Azelőtt óriási halandóságuk (az I. kerületé évenként ezer lakóra 36, a VIII-iké 37, a IX-iké 40, III-iké 42 és X-iké 45 volt*) lecsökkent kevesebb mint felére. Az ezer lakóra számított átlagos évi halálozás kitett kerületenként:

*) A VI. kerület halandóságát 1874—1875 átlagában $55,5\text{‰}$ -nek tüntetik fel az akkori adatok, de minden körülmény, különösen a rákövetkező évötödben mutatózó 30‰ -nyi normális mérete a halálozásnak, arra enged következtetni, hogy az 55‰ valamely, ma már nem tisztázható megfigyelési hibán alapszik.

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	Budapest
1876—1880	37.1	36.4	37.4	17.5	20.9	30.0	31.6	38.0	39.4	40.6	36.4
1906—1910	15.4	15.2	21.1	11.3	13.7	14.9	14.4	16.9	17.9	17.7	19.0
gyanaz 1876—1880											
o-ában	38	39	56	61	66	48	41	41	41	47	58

vagyis a csökkenés hét kerületben (I., II., VI., VII., VIII., IX. és X.) majdnem egyforma nagy volt, minek folytán ezen nagyon különböző halandósága hét kerületnek sem sorrendje, sem egymástóli távolsága (kivéve a nagyon hasonló halandóságú VI. és VII. kerületnek jelentéktelen helycseréjét) a hosszú idő alatt nem változott:

	VI.	VII.	II.	I.	VIII.	IX.	X.
1876—1880	30,0	31,6	36,4	37,1	38,0	39,4	40,6
1906—1910	14,9	14,4	15,2	15,4	16,9	17,6	17,7

Ez tehát azt mutatja, hogy az általános kulturális javulás és a közvetlen közegészségügyi intézmények és intézkedések egyforma befolyást gyakoroltak mind a hét kerületre, de a kerületek népessége közötti gazdasági különbséget nem tudták elenyésztetni, minél fogva a különbség e kerületek halálózása között ugyanolyan ma is mint négy évtized előtt volt.

E hét kerületénél kevésbé javult a III., IV. és V. kerület halandósága. A III-ik kerületnél (amelynek halandósága 1876—1880 átlagában 37,4‰, 1906—1910-ben 21,1‰, tehát az 1876—1880 évekéinek 56%-a volt) a javulásnak ez a csekélyebb volta nem annyira szembeszökő, mint a IV. és V. kerületnél, amelyek halálózása csak $\frac{1}{3}$ részrel javult. Ennek a magyarázata azonban egyszerűen az, hogy e két, legvagyonosabb, kerület (az V. kerület jellegét a számbeli túlsúlynál fogva a belső, vagyonosabb rész adja meg) halandósága már 1876 — 1880-ban oly csekély volt, hogy olyan méretű javulás mint a többi — nagy halandóságú — kerületekben ki volt zárva. A IV. kerület halandósága (10,7‰) ma a lehető legalacsonyabb, tehát legkedvezőbb nivón áll és az V. kerületé is nagyon alacsony (13,8) és még alacsonyabb (9,3‰). ha csak a belső (Lipótkörúton inneni) részt vesszük tekintetbe.

A kerületek halandósága tehát nagy mértékben leszállt, de a kerületeknek e tekintetbeni sorrendje és egymástóli távolsága több évtized óta alig változik.

Az adatok a kerületeknek a következő, majdnem állandó halandósági sorrendjét eredményezik és ez a sorrend amelyet a 40 év

IV. V. VII. VI. II. I. VIII. IX. III. X.

átlagából nyerünk, egy csekély változtatástól eltekintve (III. és X. helycseréje), azonos az utolsó teljes évtizedben (1906—1910) fennállott sorrendhez, amely évtizedben a halandósági számok (évi átlagban ezer-ezer lakóra) a következők voltak:

11,3 13,7 14,4 14,9 15,2 15,4 16,9 17,6 21,1 17,7

A sorrendnek állandósága és a két szélsőség közötti különbség nagysága (a IV-ik kerület halandósága 11,3‰ a III-ik kerület közel

kétszer annyi: 21,1^o/₀₀) világosan gazdasági különbségekre utal, annál inkább, mert a halandóság éppen abban a kerületben állandóan a legkisebb, amely a város gőzkörének közepén fekszik és a legnagyobb a budai hegyek alján, a város periferiáján elterülő, tehát az aránylag leg-lényösebb természeti fekvéssel bíró III-ik kerületben. A szélső számokban az a különbség jut kifejezésre, hogy a IV-ik és V-ik kerületet tudvalevőleg a legvagyonosabb népesség, ellenben a X-ik és III-ik kerületet a legszegényebb népesség lakja és ez a különbség szabja meg minden javulás mellett évtizedek óta változatlanul a halandósági sorrendet.

Ennek további bizonyítéka a bel- és kültelkek halandósága közötti jellegzetes különbség. Tett ugyanis az 1910—1911 évi ezer lakóra számított átlagos halandóság az

	egész a város	jobb-part	bal-part	I.	II.	III.	IV.	V. kerület	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.
beltelkén	14,1	15,5	13,7	13,8	13,9	19,4	10,5	11,0	12,8	12,3	16,0	16,5	.
kültelkén	17,9	19,6	17,7	15,6	14,7	28,6	.	22,6	18,5	16,6	.	14,0	17,7

A szegényebb és műveletlenebb rétegek által lakott kültelkek halandósága tehát (a IX. kerület kivételével) mindenütt tetemesen nagyobb, mint a beltelkek népességéé; különösen kirívó ez a III. kerületben (bellek halandósága 19,4^o/₀₀ külteleké 28,6^o/₀₀) és az V. kerületben, amelynek belső (része halandóság 11,0^o/₀₀) a város legvagyonosabb, külső része (halandóság 22,6^o/₀₀) a legszegényebb, munkásnépességének lakóhelye.

Ugyanilyen jellegzetes különbségeket találunk, ha a pesti oldal beltelkét körúton belüli és körúton kívüli részre bontjuk. Az ezer lakóra számított évi átlagos halálozás (1910—1911) kitesz az

	V.	VI.	VII.	VIII.	IX. kerület
körúton belüli részében	9,3	10,6	11,6	10,4	13,0
kívüli „	13,2	13,7	12,6	17,2	18,1

A különbségek tehát ismét nagyon jellegzetesek, főképp a VIII. kerületben, amelynek körúton belüli részében van az u. n. mágnásnegyed (halandóság 10,4^o/₀₀), míg a körúton kívüli rész munkásnegyed (halandóság 17,2^o/₀₀) és az V-ik kerület beltelkén, amelynek a Lipót-körúton belüli része a kereskedelmi city (halandósága 9,3^o/₀₀), míg körúton kívüli része (Visegrádi-utca, Wahrmann-utca stb. környéke egész a Dráva-utcáig) már kisebbik részben (a Lipót-körút és a hozzá közelebb eső utcák kivételével) munkásnegyed (halandóság 13,2^o/₀₀). Az V. kerület három része tehát tipikus képét adja annak, hogy a halandósági számban milyen híven fejeződik ki a gazdasági és a vele szervesen összefüggő kulturális fok:

V. kerület	lélekszám	halandóság évenként ezer lakóra
<i>beltelke:</i> a) Lipót-körúton belüli rész (a népesség leg-vagyonosabb részének lakóhelye)	28.628	9,3
b) Lipót-körúton kívüli rész (vegyesen vagyono-sabb népesség — a Lipót-körúton és köze-lében — és munkásság, a külsőbb részben)	23.753	13,2
<i>kültelke:</i> (majdnem kizárólag munkásság)	11.319	22,6

Így tehát a halandóság kisebb városrészek szerinti vizsgálatának eredménye is megerősíti azt, hogy az a különbség, amely egyrészt a kerületek halandósága között és másrészt fővárosunk és a nyugati nagyvárosok halandósága között — a nagymérvű javulás mellett is — évtizedek óta fennáll, a kulturális és a gazdasági fok különbsége.

*

Ez a szempont jelöli ki egyúttal a jövő feladatait is. Anélkül hogy kicsinyelni akarnók a közvetlen közegészségügyi intézmények és szervezetek értékét, amelyeknek tulajdonítható túlnyomó részt az eddigi nagy javulás és amelyek elhanyagolásával vagy tovább nem fejlesztésével visszaesés állana be: azt kell mondanunk, hogy a halandósági számokban kifejezésre jutó társadalmi különbségeken ezek az intézmények nem változtatnak, hogy tehát a gazdasági, kulturális és így az egészségügyi fejlődésnek is további eszköze a szociális, de nem a foltra foltot rakó charitatív, hanem a mélyen járó, komoly és céltudatos, gazdasági irányú szociális politika és szociális munka.

Ettől kell remélnünk bizonyos bajok gyökeres orvoslását és azon különbségek elenyésztetését, amelyek egyrészt a város egyes részei, másrészt az egész város és a külföld között fennállanak és ettől kell várnunk, hogy fővárosunk, amely az egyesítés óta lefolyt 40 év alatt, mint összes adataink mutatják, nemcsak sokkal nagyobb és forgalmasabb, hanem kétségtelenül sokkal szebb, sokkal gazdagabb, sokkal kulturáltabb és sokkal egészségesebb is lett, fejlődésre, főképp azonban kvalitatív fejlődésre nézve a jövőben még túlszárnyalja a multat és a nyugat városait minden közjóléti tekintetben ne csak utolérje, hanem, aminek kellő gazdasági, szociális és kulturális politika mellett semmi akadálya nincsen, maga mögött is hagyja.